

ENCÜMEN-İ DÂNİŞ VE OSMANLI AYDINLANMASI

Dr. Fatih ARSLAN

Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Özet

Türk toplumu iki yüz yıldan fazla bir süredir batılılaşma çabası içerisinde. Batılılaşma çabaları, ıslahat hareketleri olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Batı gibi olma gayretindeki devletin yönetici elitleri, bir yandan kurumları Batı modelinde şekillendirmeye çalışırken, bir yandan da Batı'nın bilim ve felsefe gibi alanlarda ortaya koyduğu üstün başarıları anlama yönünde iş görmeleri için çeviri faaliyetlerine önem vermeye başlamışlardır. Çalışmamızın merkezinde işte bu Batı gibi olma çabaları durmaktadır. Batı'da doğal bir süreç olarak ortaya çıkan Aydınlanma, Osmanlı İmparatorluğu için Batı gibi olmanın ön şartlarından biri olarak, yapay bir şekilde kurulmaya çalışılmıştır. Dönemin askeri ve siyasi ıslahatlarının yeterli görülmediği noktada eğitim alanında ıslahatlara girilmiştir. Çalışmamızda, ıslahatlar çerçevesinde kurulan Encümen-i Dâniş bağlamında bir Osmanlı aydınlanmasından bahsedilip bahsedilemeyeceği ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Aydınlanma, Encümen-i Dâniş, Osmanlı İmparatorluğu.*

ENCÜMEN-İ DÂNİŞ AND OTTOMAN ENLIGHTENMENT

Abstract

Turkish society has been in a struggle for westernization over two centuries. Struggles for westernization have appeared as reform movements. Administrative elites of the government; who were trying to behave as western people, have been trying to rebuild the institutions in the forms of western styles in one hand, and on the other hand they have begun to emphasize on translation activities in order to comprehend the achievements of the West in the fields of science and philosophy. At the centre of our study, these westernization struggles stand. The Enlightenment; that has emerged in a natural process in West, has been reestablished in Ottoman Empire artificially as a preliminary condition of westernization. Reform actions have been introduced in educational fields at the point where military and political reforms considered as inadequate. In our study, it will be examined that if there exists an Ottoman enlightenment in connection with Encümen-i Daniş which were built within the frame of the reforms or not.

Key Words: *The Enlightenment, Encümen-i Dâniş, Ottoman Empire.*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslahat hareketlerinin başlangıç tarihi olarak 1773 yılı kabul edilebilir. Bu tarihte, o döneme kadar askeri başarılarla gelişimini sürdürmüş olan ancak bir süredir gelişiminde sıkıntılar hatta zorunlu geri çekilişler yaşayan İmparatorluk, ıslaha muhtaç kurumlarının başında ordusunu görmüş ve orduyu modernize etmek amacıyla Mühendishane-i Bahri-i Hümayun adıyla deniz subayı ve mühendisleri yetiştirecek bir okul açmıştır. Bu tarihten önce Humbarahane-i Mühendishane ve Baron de Tott tarafından kurulan Topçu Okulu gibi okullar bulunsa da, bu okullar çeşitli siyasi ve mali nedenlerle kendilerinden beklenen yararları gösteremedi, kapanıp gitmişlerdir.¹ Osmanlı ıslahat hareketlerinin askeri karakterinin, Batı'nın gelişmişliğinin sebeplerinin Osmanlılarca eksik algılanmasından kaynaklandığı söylenebilir. Batı'nın o dönemdeki askeri yeterliliği, Doğu'nun öncüsü² konumundaki Osmanlı karşısındaki üstünlüğünün nedeni değil bir belirtisidir. Temelde yer alan şey, bir zihniyet dönüşümüdür; dünyanın Batı tarafından yeni ve farklı bir tarzda algılanmaya başlamasıdır. Ancak dönemin Osmanlı'sında bu temel nokta gözden kaçırılmış, öze değil şekle dair değişikliklerin yeterli olacağı düşünülmüştür. Batıyı örnek alan ıslahat teşebbüsleri, devam edegelen yenilgiler karşısında duyulan zorunlulukla 18. yüzyıldan itibaren hız kazanmıştır.

TANZİMAT

19. yüzyıla gelindiğinde, ıslahat hareketleri, bir önceki yüzyılın ıslahat hareketlerinden daha fazla siyasi içerikli bir hal almıştır. 19. yüzyıl ıslahat hareketlerinin zirve noktası, ilanından önceki ıslahatların bir hülasesini sunan ve ilanından sonra yapılacak ıslahatların programını ortaya koyan belge olması hasebiyle Tanzimat Fermanı'dır. Bu fermanın Topkapı Sarayı'nın Gülhane bahçesinde okunup ilan edilmesinden dolayı diğer bir adı da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'dur. 3 Kasım 1839'da Tanzimat-ı Hayriyye Fermanı'nın ilan edilmesiyle başlayan Tanzimat dönemi, XIX. asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan ıslahatlar için kullanılan genel bir tabir haline gelmiştir. Tanzimat, III. Selim zamanından beri yapılan

¹ Modern eğitim kurumlarının öncüleri olarak Mühendishaneler için bkz. (KAÇAR, 1999).

² Osmanlı, "Doğu'nun egemen gücü, öncü ve sözcüsüdür. Osmanlı varlığını ve dünya tarihi içindeki önemini Doğu içindeki bu bağımsız siyasi rolüne borçludur. Osmanlı, Batı karşısında, Doğu'nun koşullarını en iyi biçimde değerlendiren bir cephe Devleti, Doğu imparatorluğudur" (EĞRİBEL ve GENÇ, 2001: 145).

şuurlu ve bileşik ıslahat hareketlerinin bir devamı olup, imparatorluğun sonuna kadar devam eden bir harekettir.

Tanzimat dönemi, ıslahat hareketlerinin yöneliminin belirlenmesinde Batı etkisinin arttığı bir devre işaret eder. Tanzimat'ın ilanında Avrupa kültür ve medeniyetinin tesirinin ölçüsünü anlayabilmek için Batılı bir tarihçinin konuyla ilgili yorumuna bakmamız aydınlatıcı olacaktır. Alan Palmer'ın belirttiği üzere, “Padişahı Osmanlı tarihindeki en görkemli jesti yapmaya ikna eden kişi Westminster ve Paris'le iyi niyete dayalı ilişkiler geliştirme konusunda sağlam içgüdüleri olan Reşit Paşa oldu” (Palmer, 1995, 171). “Jest”in kime karşı yapıldığını görebilmek için aynı tarihçiyi biraz daha izlememiz yeterlidir. “İngiliz sefiri Lord Ponsonby, Palmerstone'a iki gün sonra yolladığı bir yazıda ‘Bu imparatorluğun eski model yönetimle asla kurtulamayacağını söyleyenlere zafer dolu bir cevap’ diyordu. Dışişleri bakanı da aralık ayı başlarında ona verdiği cevapta, ‘Sayısız avantajlarla yüklü bir olay’ diye yazmıştı. ‘Büyük bir siyasal başarı. Hem burada, hem de Fransa'da kamuoyu üzerinde çok büyük etkileri oluyor’” (Palmer, 1995, 172).

Tanzimat Fermanı beş temel alanda düzenlemeler getiriyordu: Tanrı haklarına ilaveten kabul edilen laik haklar sistemi alanında yapılan düzenlemeler, ekonomi, askeriye, eğitim ve edebiyat-sanat alanında öngörülen düzenlemeler. Tanzimat Fermanı uygulama alanında fazla bir varlık gösterememiştir. Siyasi ve entellektüel alanda bir hava değişiminden söz edilebilirse de, uygulayıcı konumundakilerce araç olarak algılanan Ferman'ın, amaçlara ulaşıldığına inanıldığında uygulanması sarsaklanır olmuştur. Ancak bu durum Tanzimat Fermanı doğrultusunda hiçbir ıslahatın yapılmadığı şeklinde anlaşılmalıdır. Mustafa Reşit Paşa'nın hariciye nazırlığı devrine rastlayan Tanzimat'ın ilk yıllarında birçok yenilikler yapıldı. Yeni kanunlar çıkarıldı. Maliye ıslah edilmeye çalışıldı. Ticaret mahkemeleri kuruldu Başka alanlarda da olumlu gelişmelerden söz edilebilir. Bunların başında maarif alanı gelmektedir. Açılan bir takım mektepler, maarifimize yeni bir yön vermeye çalışıyordu. Batı modeli belediye teşkilatı ile arşivcilik yine bu dönemin önemli faaliyetlerinden sayılabilir (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, 1989a: 443-445).

Tanzimat Fermanı'nın ilanını takip eden yıllarda Islahat Fermanı ve Fermanı Adalet gibi fermanlar çıkarılmıştır. Islahat Fermanı, Kırım savaşındaki müttefiklerimizin isteklerini karşılamak üzere hazırlanan ve 1856 Paris Antlaşması'nda da sözü edilen bir vesikadır. Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'ndaki ana haklar teminatına eşitlik esasını da ekliyor, gayrimüslimlerin durumu başta olmak üzere birçok sahada ıslahatı öngörüyordu. Islahat Fermanı, gayrimüslim teba lehine koyduğu hükümler

sebebiyle Müslüman halkı memnun etmemiştir. Namık Kemal gibi vatansever bir şair, Islahat Fermanı'nı, imtiyaz fermanı diye nitelendirmiştir. Ferman-ı Adalet ise 1876'da ilan olunmuş ve memleket için huzursuzlukları gidermek ve yabancı devletlerin müdahale ihtimalini de önlemek maksadı ile mahkeme istiklalini ve hâkim teminatını kapsayan hükümlere yer vermiştir (Eroğlu, 1990: 54-55). Bu fermanlar belirli ve sınırlı alanlara etki etseler de bir takım ıslahat hareketlerine sebep teşkil etmişlerdir.

Görüldüğü üzere, bütün bu ıslahat hareketleri, bir şekilde batılı devletlerle olan ilişkilerde siyasal malzeme olarak kullanılmıştır. İmparatorluğun gücünü yitirmesiyle, diplomasi savaştan daha önemli bir hale gelmiştir. Ancak buna tam anlamıyla diplomasi demek doğru olmayabilir. “Osmanlılar 18. yüzyıla kadar öteki devletleri kendileriyle eşit değerlendirmedikleri için, Avrupa’da oluşan uluslararası hukuk kurallarıyla kendilerini bağlı saymamışlardır. Güçlü oldukları dönemlerde sürekli büyükelçi göndermedikleri gibi, bir iki istisna dışında, başka devletlerden sürekli büyükelçi de kabul etmemişlerdir. Dolayısıyla, kuramda da olsa ‘eşitlik’ kavramının temeli olduğu uluslar arası sistemde teknik anlamda ‘diplomasi’ yapmamışlardır. Öte yandan, son zamanlara kadar merkezde dış politikayı belirleyip biçimlendirecek bağımsız bir kurum (Dışişleri Bakanlığı) olmadığından ve böyle bir politikayı çeşitli yönergeler ve amaçlar doğrultusunda uygulayacak dış temsilcilikler de kurulmadığından teknik anlamda Osmanlı ‘dış politikası’ndan da söz etmek pek doğru görünmüyor. İşte bu düşüncelerin ışığı altında, Osmanlı devletinin uluslar arası sistemdeki yeri ve rolünün değerlendirilmesi ancak ‘Osmanlı dış ilişkileri’ başlığı altında yapılabilir” (Sander, 2008: 13). Osmanlı, dış ilişkilerde zora girdikçe tercüme işi giderek önem kazanmıştır. Osmanlı entelektüel yaşamının batılılaşmasında önemli bir yere sahip olan Tercüme Odası işte bu ortamda şekillenmiştir.

TERCÜME ODASI

Tercüme Odası'nın temelini oluşturan yapı, Divan-ı Hümayun Tercümanları³ denilen, Türkçe bilmeyen imparatorluk unsurlarıyla veya yabancı ülkelerle ilişkilerin yürütülmesiyle görevli tercümanlarca oluşturulmuştur. “XVIII. yüzyıldan itibaren Reisülküttab’ın yabancı devlet

³ Gerek Divan toplantısı sırasında Türkçe bilmeyenler için ve gerekse yabancı devletler elçileriyle olan mükalemeler için kullanılan tercümanlardır. İlk zamanlarda elçiler kendi tercümanlarını kullanır idiyse de sonra bu usul mahzurlu görülerek terk ve devlet tarafından resmi tercüman tayin olunmuştur. Bu açıklama ve konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. (SERTOĞLU, 1986: 88).

elçileriyle görüşmelerinde önemli rol oynayan tercümanların ehemmiyetleri daha da artmıştır. Bir elçi ile yapılan görüşmede elçinin tercümanı Türkçe hitab etse bile, reisülküttab tercüman vasıtası ile konuşmayı sürdürürdü. Tercümanların hemen hepsi XVI. ve XVII. asırlarda müslümanlardan olup kendilerine maaş olarak timar verilmişti. XVII. yüzyıldan itibaren XIX. asrın ilk yarısına kadar divan tercümanlığı tamamen Fenerli Rumların elinde kalmıştır” (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, 1989b: 329). Askerlerde olduğu gibi babadan oğula geçen bir meslek olarak dış işleri memurluğunun zamanla, genel anlamda gayrimüslim unsurlardan özelde ise Fener Rumları’ndan arındırılmaya çalışıldığı göze çarpmaktadır. Dış dünya ile yapılan yazışmaların ciddiyeti ve yoğunluğu artınca Saray’daki Saltanat Divanı’ndan alınıp buranın başı olan Reis-ül Küttap’la birlikte Bab-ı Ali’ye taşındı ve zaman içinde bu Divan-ı Hümayun’un başında bulunan Reis-ül Küttap bir çeşit 'dışişleri bakanı' konumuna yükseltildi. Reis-ül Küttap’tan sonra en önemli ikinci kişi konumunda olan Divan-ı Hümayun Tercümanı bünyesindeki tercümanlar da Saray’daki divandan alınıp Bab-ı Ali’ye bağlandı ve böylece Divan-ı Hümayun Kalemi memurları haline geldiler (Ersoy, 1999: 226). Fenerli Rumlar’ın tercüman olmaları ve hariciye işlerinde merkezi yer işgal etmeleri, 1789 Fransız İhtilali’nin etkileriyle ortaya çıkan milliyetçilik hareketleri doğrultusunda gelişen Yunan isyanları sonucu Osmanlı İmparatorluğu devlet yapısı içinde çeşitli rahatsızlıklar doğurmuştur.

Yunan isyanı ile Tercüme Odasının kurulması kronolojik olarak paralellik arz etmektedir. Buradan yola çıkarak devletin çıkarlarını koruyabilecek tercümanların istihdam edilmesi amacının Tercüme Odası’nın kuruluş saiklerinin başında geldiği söylenebilir. “1821 tarihli Yunan İsyanı üzerine Rum tercümanlardan şüphe duyulmaya başlandı. Bu çerçevede Divan-ı Hümayun Tercümanı Constantine Mourouzi’nin işine son verildiği gibi isyanla ilişkisi olduğu gerekçesiyle idam edildi. Yeterli vasıfları taşıyan bir Müslüman bulunamadığı için onun yerine bir Rum olan Stavrakı Aristarchi vekâleten atandı. Ne var ki o da bir yıl sonra görevden alınıp sürgüne gönderildi. Onun yerine ise Rum Ortodoksluktan dönme mühendishane öğretmeni Bulgarzade Yahya Efendi atandı. Onun yardımcısı olarak da Ermeni kökenli Zenob Manasseh atandı. Görüldüğü gibi henüz bu yıllarda yabancı dil bilen vasıflı Müslüman bürokratlara rastlanmamaktadır. Onun için devletin yabancı ülkelerle olan ilişkileri neredeyse tamamen gayrimüslim bürokratlara emanet edilmiştir. Zaman içinde bunun böyle devam edemeyeceğini anlayan Babiâli, Müslüman bürokratların dil öğrenmesini salık vermiştir. (...) Eylül 1821 tarihinde kurulan Babiâli Tercüme Odası Hariciye Nezareti’nin en temel unsurlarını

içermekte ve birçok devlet adamının yetiştiği bir kurum olarak ortaya çıkmaktadır. Kurum öğrencilerin eğitildiği Lisan Odası ve bunların beceri ve deneyim kazandıkları Tercüme Odası diye iki ayrı birimden oluşuyordu. Bulgarzade Yahya Efendi'nin yerine gelen Yahudi kökenli İshak Efendi oldukça yetenekliydi ve birçok Avrupa dilini konuşabilirdi. Ne acıdır ki 1824 tarihinde Babiâli İshak Efendi ve Zenob'dan şüphelenmeye başladı ve görevlerine son verildi. Bunun üzerine öğretmensiz kalan Lisan Odası da kapandı. Ancak Tercüme Odası İshak Efendi'nin damadı olan Halil Esrar Efendi'ye bırakıldı. Aslında Tercüme Odası personel sayısının 1833 tarihine kadar üç kişiyi geçmediği dikkate alındığında neden bir türlü gelişmediği daha iyi anlaşılmaktadır” (Ersoy, 1999: 268). Burada bahsedilen, Tercüme Odası mensuplarının sayısının 1833 yılına kadar sınırlı kalması hususu odanın kuruluşu ile ilgili birçok kaynakta 1832 tarihinin veriliyor olmasını açıklar mahiyettedir.⁴

Tercüme Odası'nın büyümesi ve önem kazanması 1830'larda başlamıştır. Osmanlı ordularının 1832 yılında Mehmet Ali'ye Konya Savaşında yenilmesi ile 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi antlaşmasına kadar olan yoğun diplomatik ortamda, Oda'nın itibarı yükselmiştir. Ayrıca Oda'ya ilerde hem hariciye nazırı, hem de sadrazam olacak Ali ve Safvet Efendiler ve yine ileride sadrazam olacak Keçecizade Fuat ve Ahmet Vefik Efendiler gibi yetenekli kişiler girmiştir. Bernard Lewis'e göre, “Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşama endişesini çok fazla hissettiği bir dönemde devletin önemli karar organlarının başına, kaçınılmaz olarak, Avrupa'ya, dilini ve işlerini bilen kimseler geçti. Yeni iktidar eliti, ordudan ve ulemeden değil, Tercüme Odası'ndan ve elçilik kâtiplerinden oluşuyordu. Bir zamanlar hakir görülen ve yarı süfli bir iş olarak değerlendirilen bu görev, artık bir devlet idaresi okulu ve iktidarı ele geçirmek için mücadelelerin yapıldığı bir savaş alanı haline gelmişti” (Lewis, 1993: 118). Kuruluşta, Mustafa Reşit de dâhil, gelecek dönemin önemli devlet adamlarının bulunması ofisin ne denli önemli ve saygın bir yer olduğunu göstermektedir.

Ahmet Hamdi Tanpınar, Oda'da yetişen önemli devlet adamları, bu devlet adamlarının siyasi ve entellektüel hayattaki önemleri ve mensuplarının muhalif karakterleri üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur. Tanpınar'a göre, “1839'dan sonra burası adeta bir mektep haline gelmiştir. Tanzimat devrinde Ali, Fuad, Safvet Paşaları yetiştiren bu oda, sade yeni yetişenlere ecnebi dili öğretmekle kalmaz. Yavaş yavaş yeni bir dünya görüşünün, yeni bir siyasi idealin geliştiği çok ileri bir muhit olur. Abdülaziz

⁴ Örneğin; "1832'de kurulmuş bulunan Tercüme Odası..." (GÖÇGÜN, 1992: 385) veya "...1832'de kurulan Tercüme Odası..." (TANPINAR, 1976: 142).

devrinde hızlanan fikir hayatının başında bu kalemin büyük hissesi vardır. Garplılaşma fikrinin, siyasi mücadele fikriyle beraber yürümesi ve yeninin bütün düşünce ve sanat hayatını sarması, nispeten sade dil ve düzgün nesir endişesinin ön safta yer alması gibi vakıalar, bu kalemde kendiliğinden teşekkül eden muhitin eserleridir. Mustafa Refik, Namık Kemal, Edhem Pertev Paşa, Sadullah Paşa gibi Abdülmecid zamanının son senelerinde yetişen gençler, Said Bey'in 'Babîâli'nin muhalefet fırkası' adını verdiği bu muhitte şahsiyetlerini idrak ederler.” (Tanpınar, 1976: 142-143). 1841 yılına gelindiğinde beş birinci sınıf, beş ikinci sınıf tercümanın yanı sıra onyeddi tercüman ve öğretmenlerle birlikte Tercüme Odası mensupları otuz kişiydi ki ünlü İngiliz oryantalist Redhouse de bunların arasındaydı (Ersoy, 1999: 268).

ENCÜMEN-İ DÂNİŞ

Şekle yönelik değişimlerin bekleneni verememesi kurumsallaşmanın önemini anlaşılmasını sağlamıştır. Kurumsallaşmanın temeli ise eğitimidir. Nitelikli ve çağın gereklerine uygun insan yetiştirme ihtiyacı, ıslahatçı padişahların eğitim alanına yönelik ilgiyi artırmıştır. Osmanlı tarihinde III. Selim ile birlikte ıslahat hareketleriyle ismi özdeşleşen bir diğer padişah olan II. Mahmut'un 1808 yılında tahta çıkmasıyla her alanda olduğu gibi eğitim alanında da reformlarda hızlanma gözlenmiştir. “II. Mahmut döneminde, eğitimin tabana kadar yayılması hedeflenmiştir. Batı teknik, ilim ve düşüncesinin ancak maarif yoluyla Osmanlı Devleti'ne girebileceğini idrak etmiş olan padişah 1824 yılında ilköğretimin mecbur kılındığı bir ferman yayınlamıştır. Bu fermanla gayenin; din eğitimi yapan sıbyan mekteplerine Müslüman çocuklarının devamını sağlamak ve onlara İslam'ın şartlarıyla inanç esaslarını, 'şerait-i islamiyeyi ve akaid-i diniyeyi' öğretmek olduğu belirtilmiştir.” (Kayaoğlu, 1998: 49). Yine II. Mahmut döneminde kurulan ve modern ordulara benzer bir yapıya sahip olması planlanan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu, eğitilmiş subay ve doktor ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda 1827'de Tıphane-i Amire ve Cerrahane-i Ma'mure açılmıştır. 1834'de subay ihtiyacını karşılamak için Mekteb-i Harbiye kurulmuştur.⁵ 1838 yılında ilk Milli Eğitim Meclisi olarak addedilen Meclis-i Umur-ı Nafia kurulmuştur. Medresenin yerini bu meclis almış, eğitim ve öğretimin planlanmasını üstlenerek, eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesine çalışmıştır (Kayaoğlu, 1998: 50).

⁵ Askeri ve tıbbi okullar hakkında daha geniş bilgi için bkz. (KOÇER, 1992: 34,57-58).

II. Mahmut'un başlattığı eğitim alanındaki yenileşme hareketi Abdülmecid zamanında da devam etmiştir. Abdülmecid eğitime özel önem vermiş ve imar işleriyle eğitim işlerinde sert ve acil önlemler alınması yönünde 1845 yılında bir ferman yayınlamıştır. “Padişahın eğitim işleriyle bizzat ilgilenmesi ve bu sert tutumu karşısında devlet mekanizması hemen harekete geçerek memleketin imar ve ıslah işleriyle uğraşacak Meclis-i Muvakkat ve Meclis-i İmariye adlarıyla İstanbul ve taşrada bir takım meclislerin açılmasına karar vermiştir. Bu sebeple Meclis-i Vala Padişah'ın emirlerini iyice tetkik ettikten sonra eğitim işlerini düzenlemek, sağlam ve sürekli bir sisteme bağlanmak üzere 4 Rebiülevvel 1261 (13 Mart 1845) tarihinde ulema, asker ve memur sınıfından oluşan bir Muvakkat Meclis-i Maarif (geçici maarif meclisi) kurulmasını kararlaştırdı. Batı kültürüne vakıf kimselerden müteşekkil bu kurulun başkanlığını Meclis-i Vala üyelerinden Abdülkadir Bey getirilmiştir” (Kayaoğlu, 1998: 51-52).

Meclis-i Muvakkat kuruluş amaçları doğrultusunda çalışarak mevcut okulların bir dökümünü yapmış ve bir yıl gibi bir süre sonra da eğitim konusunda bir rapor hazırlayarak Meclis-i Vala'ya sunmuştur. Rapordaki önde gelen konular şunlardır;

1. “Terbiye ve talim-i sıbyan için mevcut olan bütün Sıbyan mekteplerinin durumlarının ıslah edilmesi,
2. Rüşdiye mekteplerine ait düzenlemelerin, usul-i diniyeye müteallik umum halk için bilinmesi zaruri olan ilimleri öğretecek bir okul olacak şekilde yapılması,
3. Osmanlı tebaasından kim olursa olsun, mükemmel bir insan olmak için bütün bir ilim ve fenni öğrenmeye hevesi olanlara, padişahın yakınında bir vazife almak isteyenlere yüksek bir tahsil verebilmek için bütün teşkilatı tam olan İstanbul'da bir Darülfünun, yani üniversite açılması,
4. Bütün bu öğretim kademeleri için lüzumlu nizamname ve program tasarılarını meydana getirmek, eğitim işlerine nezaret etmek ve bu alanda meydana gelecek güçlükleri bertaraf etmek için bir Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulması” (Kayaoğlu, 1998: 52).

Bu rapordaki tavsiyeler doğrultusunda Meclis-i Vala tarafından Daimi Meclis-i Maarif kurulması kararı alındı. Daimi Meclis-i Maarif'in görev ve amaçları, Darülfünun'un kurulması, orta dereceli okulların oluşturulması, maarif alanında gerekli reformların yapılması gibi ıslahatları tespit ve müzakere etmek, bunların nasıl icra edildiğini denetlemek, Mekatib-i Rüşdiye Nezareti'nin lağvedilmesiyle, buradan yönetilmekte olan birimlere alınacak kişilerin tespiti ve işlemlerin yürütülmesi ve bir yandan da, Meclis-i

Muvakkat'ın hazırlayıp Meclis-i Vala'ya sunduğu layihaları daha geniş bir şekilde ele alarak uygulamak, ülkenin eğitim ile ilgili meselelerini müzakere ederek gerekli değişiklikleri yapmak olarak sıralanmıştır. Meclis-i Muvakkat, hazırlayıp Meclis-i Vala'ya sunduğu raporda Darülfünun binası yapıldıktan sonra burada okutulacak kitapları hazırlamak üzere bir de Encümen-i Dâniş⁶ kurulmasını tavsiye etmişti (Kayaoğlu, 1998: 53).

XIX. yüzyıl ıslahatlarının eğitime yönelik olanları arasında Darülfünun kurulması çalışmalarının özel bir yeri vardır. Batılı tarzda bir üniversite olarak kurulması planlanan Darülfünun'un kuruluşuna 1846 yılında karar verilmiş ve 1862'de dersler vermeye başlanmıştır. Bazı kesintilerle de olsa eğitime 1933 yılına kadar devam edilen Darülfünun bu tarihte ilga edilerek yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur.⁷ İlk etapta Darülfünun'a kitap hazırlamak için oluşturulan Encümen-i Dâniş'in yerine getirmesi öngörülen yalnızca bununla sınırlı değildir. Kayaoğlu (1998: 63-64), Encümen'in görevleri hususunda dönemin devlet raporlarını incelemiş ve şu dört ana unsurun belirlendiğini belirtmiştir:

1. “Devamlı gelişmekte olan ilim ve fikir cereyanlarını takip etmek suretiyle ileride kurulacak üniversite (Darülfünun)'de okutulmak üzere telif ve Arapça, Farsça ve Batı dillerinde yazılmış mühim eserleri tercüme etmek.

2. Fenler ve sanayiye dair yazılacak kitapların herkesin anlayabileceği bir dille telif ve tercümelerini gerçekleştirmek. Halkın cehaletinin giderilmesi ve genel eğitimi için faydalı olacak eserleri de yine onların anlayabilecekleri sade bir üslupla telif ve tercüme etmek. (...)

3. Türkçede çeşitli fenlere dair ihtiyaç duyulan eserlerin çoğalmasını sağlamak.

4. Son olarak, Encümen'in kuruluş gayelerinden birinin de; ‘Lisan-ı Türkinin ilerlemesine hizmet etmek’.”

Encümen-i Dâniş'in üyelerinin sayıları, özellikleri ve seçim yöntemlerini içeren nizamname 1 Haziran 1851'de Takvim-i Vekayi'de dört bölüm ve yirmialtı madde halinde yayınlanmıştır. Bu nizamnameye göre

⁶ Daniş kelimesinin sözcük anlamı "bilis, bilim , ilim"dir. Encümen-i Dâniş'in ise karşılığı "akademi" olarak verilmiştir. Ancak bu anlamın Encümen'in kuruluşundan sonra verilip yaygınlaşmış olması kuvvetle muhtemeldir. bkz. (DEVELLİOĞLU, 1970: 197).

⁷ Darülfünun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (SERTOĞLU, 1986: 79).

encümenin kuruluşu ve üyelerinin seçimi yolundaki hususlar Cahit Bilim tarafından beş madde halinde sıralanmıştır:

1. Encümen-i Dâniş'in dâhili (asli) ve harici (fahri) olmak üzere iki kısım üyesi olacaktır. Dâhili üyelerin sayısı kırk kişidir. Harici üyelerin sayısı ise serbest bırakılmıştır.

2. Encümen'in birinci ve ikinci olmak üzere iki başkanı olacaktır. Ayrıca yazı işlerini yapacak yeterince sekreter görevlendirecektir.

3. Encümen'in dâhili üyeleri ve başkanları Meclis-i Maarif tarafından belirlenmiştir. Ancak bundan sonra boşalan bir üyeliğe, gösterilen adaylardan birinin encümen genel kurulunda kabulü, Meclis-i Maarifin oluru ve Padişah'ın onayı ile seçim yapılacaktır.

4. Başkanlıklardan birinin boşalması halinde, Meclis-i Maarif encümenin dâhili üyelerinden birini seçecek ve bu da yine Padişah onayı ile göreve başlayacaktır.

5. Başkanlıklardan birinin başka bir göreve atanması halinde üyelik statüsü devam edecek, fakat yerine belirtilen şekilde yenisi seçilecektir (Bilim, 1985: 85).

Encümen-i Dâniş'in ilan olunan dâhili üyeleri şunlardır: Mustafa Reşit Paşa, Arif Hikmet Bey, Mehmet Paşa, Rifat Paşa, Ali Paşa, Emin Paşa, İsmail Paşa, Yusuf Kamil Paşa, Arif Efendi, Tahsin Bey, Şerif Efendi, Fuad Efendi, Ziver Efendi, Lebip Efendi, Recai Efendi, Hayrullah Efendi, Etem Paşa, İbrahim Paşa, Derviş Paşa, Celal Efendi, Hüsam Efendi, Emin Efendi, Kemal Efendi, Ahmet Celal Bey, Ali Galip Bey, Salih Efendi, Subhi Bey, İlyas Efendi, Tahir Bey, Nurettin Bey, Ahmet Vefik Efendi, Nurettin Bey, Osman Efendi, Ali Fethi Efendi, Cevdet Efendi, Hoca Şakî Efendi, Ahmet Hilmi Bey, Tevfik Efendi.⁸

Encümen'in yerli, yabancı tanınmış şahsiyetleri arasından seçilmiş harici üyelerinin bazıları ise şunlardır: "Müverrih Hammer, Müftü Şakir Efendi, Şam ulemasından Ebussut Efendi, Fransız Bianchi, Ermeni Agop Efendi, İngiliz Redhause, Aleko Efendi, Hekim Edirneli İstifirak Efendi, Hoçe Sahak Efendi, Müderris Hüseyin Nazım Efendi, Müderris Ahmet Reşid Efendi, Davut Paşa, Veli Paşa, Nazif Molla, Müderris Emin Rıfkı,

⁸ Bu zevat arasında ordudan Paşalar, Ticaret Nazırı, Meclis-i Vala Azası, Şeyhülislam, Sadrazam, Mütercim, Tercüme Odası Memuru, Darülmualim Hocası vd. gibi çok çeşitli mevkilerden önemli kişiler bulunmaktaydı. Belirtilen kişilerin ayrıntılı ünvanlarıyla yapılan Encümen-i Dâniş üyeleri sıralaması için bkz. (İSKİT, 2000: 39-40).

Antakyalı Ömer Efendi, Mısırlı Edhem Paşa, Maliye Nazırı Kani Mehmed Paşa, Abdullah Paşa, Dramalı Akif Efendi, Vensan Efendi, İstifinaki Efendi, Vasilaki Efendi, David Efendi, Beşiktaşlıoğlu Aleksandri Efendi” (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1979: 44).

Encümen-i Dâniş'in çalışma şekli sekiz madde halinde sıralanmıştır;

1. “Encümen-i Dâniş'in görevi çeşitli bilim dallarında Türkçe kitaplar yazılmasını sağlamak, bunları yaygınlaştırmak ve Türkçe'nin geliştirilmesine çalışmaktır. Bu nedenle Meclis-i Maarif veya encümen tarafından yazılması veya çeviri yapılması istenen bir kitap encümenince seçilecek bir kişiye verilir. Üyelerin belirtilen günlerde veya olağanüstü toplantılara katılarak çeşitli dallarda bilimlerin geliştirilmesine ve bunların yaygınlaştırılmasına ve öğrenimlerinin kolaylaştırılmasına çalışmaları ve bunlarla ilgili Meclis-i Maarif'e öneriler götürülebilmesi encümenin asli görevleri arasındadır.

2. Bir kitap veya makalenin yazılması için encümen başkanınca bu konuda uzman olanlara görevin verilmesi ve bir ön çalışma yaptırılarak bunlardan encümeninde beğenilenin yazarına yazma işi verilmesi esastır.

3. Harici üyelerin hizmetleri yazmış oldukları eserlerle encümenin çalışmalarına katılmak şeklindedir.

4. Yazılan bir kitap, Meclis-i Maarif'te beğenilir ve padişahca onaylanırsa ancak basılabilir.

5. Encümen, üye tam sayısının 1/3'nün katılımıyla toplanır. Bütün üyelerin encümenin her türlü toplantılarına katılmaları gerekmektedir. Özürsüz olarak toplantılara katılmayanlar üyelikten çıkarılarak yerlerine yenileri seçilir.

6. Üyelerden başka ülkelere gidenler buraların sosyal ve kültürel durumlarıyla ilgili olarak encümene bilgi vereceklerdir.

7. Dâhili üyelerin belirtilen yerde her ayın ilk cumartesi günü kışın saat altıda, yazın saat dörtte toplanmaları gerekmektedir. İşlerin olduğu zamanlarda başkanın çağrısı ile daha sık toplantı yapılabilecektir.

8. Yazılacak kitapların sade Türkçe ile yazılmasına özen gösterilecek ve eser niteliğindeki kitaplara ödül verilecektir” (Bilim, 1985: 87).

Encümen'in devamlı ve düzenli olarak toplanıp toplanmadığı, çalışmalarının yürütülüşü ve toplantılarda görüşülen konular hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Encümen-i Dâniş gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra 18 Temmuz 1851 tarihinde açıldı. Açılış töreni oldukça görkemli idi. “Açılış günü başta Reşit Paşa olmak üzere, devrin

bütün vükela ve uleması ile akademiye aza seçilen zatlar Darülmaarif binasında Encümen'e tahsis olunan dairenin salonunda toplandılar. Açılış törenine Abdülmecid Han da geldi. Sadrazam Koca Reşit Paşa kürsiye çıkarak irticalen kısa bir nutuk söyledi ve sonunda 'Velinimet Efendimiz Encümen-i Dâniş'in küşadını emr-ü ferman buyurdular' diyerek akademiye resmen açtı" (Pakalın, 1993: 530).

Encümen-i Dâniş bahsinin mevcut olduğu kaynaklarda, Encümen hakkında tartışılan konuların en önemlilerinden biri Encümen'in bir akademi olup olmadığıdır. Kayaoğlu (1998: 95-96), kitabının Encümen-i Dâniş'in bir akademi olup olmadığı ya da Fransız Akademisi benzeri bir yapıya sahip olup olmadığını tartıştığı kısımlarında bu konu üzerinde var olan görüşlerden bazı örnekler vermiştir; "Görebildiğimiz kadarıyla araştırmacılardan sadece Ekmeleddin İhsanoğlu, Encümen'in bir akademi olmayıp ilmi bir cemiyet olduğu hususunda ısrar etmektedir. Aynı zamanda Fransız Akademisi'ne benzetilmesinde de devlet tarafından kurulmasının haricinde bir benzeme olmadığını ve bunun haricindeki bir benzetmenin 'değerlendirme zorlaması' olacağını ifade etmektedir. Kenan Akyüz de; konuya ihtiyatlı bir şekilde yaklaşarak Encümen-i Dâniş'le Fransız Akademisi arasında bazı benzer ve farklı yanları ortaya koymuş ve bir kaç benzerlik haricindeki benzemenin 'formel' ve 'seremoniel' benzerliklerden ibaret olduğunu kaydetmiştir." Kenan Akyüz, eğer bir bilimler akademisi kurulma niyeti olsaydı bunun modelinin o dönem Osmanlı'sı için kültürel ilişkilerin en yoğun olduğu Fransa'dan alınmasından daha doğal bir şey olmayacağını belirtmiştir. Akyüz'e (1975: 30) göre, "eldeki resmi belgelerde açıklanmış olmasa da, Encümen-i Dâniş kurucularının Batı'daki bilim akademilerini ve bu arada bilhassa Fransız Akademisi'ni düşünmemiş olduklarını kabul etmek güçtür." Kayaoğlu (1998: 98-100) da, Encümen-i Dâniş ile Fransız Akademisi arasındaki benzerlikler hususunda; her ikisinin de devlet eliyle kurdukları, her iki kurumun da dilde sadeleşme ve lügat hazırlama yönünde çalıştıkları, beğenilen eserlere ödül verdikleri vb. konulara dikkat çekmiş, sonuç olarak Encümen-i Dâniş'in Fransız Akademisi örnek alınarak kurulmuş bir akademi olduğu hükmüne varmıştır.

Encümen-i Dâniş dahilinde yazılan eserler ve Encümen'in faaliyetleri, konuyla ilgili kaynakların ekserisinde yeterince üzerinde durulmamış bir husustur. Bu kaynaklarda Tarih-i Cevdet, Mukaddime Tercümesi, Kavaid-i Osmaniye dışında Encümen'in faaliyetinin bulunmadığı yaygın olan görüştür. Örneğin; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'nde Tarih-i Cevdet dışında meydana getirilen bir eserden söz edilmemekte, Kavaid-i Osmaniye ve bir de Lügat hazırlanması kararı alındığı, ancak, bu

alanda harf ve imla konusunda bazı kurallar belirlenmesi dışında önemli bir faaliyetin bulunmadığı bildirilmektedir (Pakalın, 1993:531). Tanpınar'ın *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eseri bu durumun istisnasıdır ve Tanpınar (1976: 144-145) Encümen'in faaliyetleri konusuna bu durumdan yakınlıkla giriş yapar. “Encümen-i Dâniş'in çok kısa devamında Cevdet Paşa 'Tarih-i İbn-i Haldun tercümesi' ve Vefik Paşa'nın tarih üzerine bir iki kitabından başka bir eser vermediği -fikir Cevdet Paşa'nındır- öteden beri söylenir ki yanlıştır. Kadrosunun faal kısmına bakılacak olursa, encümen daha ziyade tercüme esasına üzerine kurulmuştu. Hakikatte de ilk yapılacak şey bu idi. İstanbul Üniversitesi kütüphanesine Yıldız'dan devredilmiş yazmalar içinde doğrudan doğruya encümen azası tarafından veya encümen namına yapılmış bazı tercümelere tesadüf edildiği gibi, 1271 tarihlerine doğru basılmış olan bazı eserlerin de bu encümenle alakası görülmektedir. Tarih, coğrafya, riyaziye, iktisat, tabiat ilimleri gibi muhtelif bilgi şubelerine ait olan bu eserlerin arasında yeni çağlar tarihine dair olanlar ön safta gelirler.” Konuyla ilgili yakın dönem çalışmalarından biri olan *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri* adlı eserinde Taceddin Kayaoğlu Encümen dâhilinde başka çalışmaların da var olduğunu belirtmiştir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır; Tarih-i Umumi, Tarih-i Kudema-yı Yunan ve Makedonya, Avrupa Tarihi, Beyanü'l-Efsar, İlm-i Tedbir-i Menzil, Vücut-ı Beşerin Suret-i Terkihi, Avrupa'da Meşhur Ministroların Tercüme-i Hallerine Dair Risale, Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, İlm-i Tabakat-ı Arz. Ayrıca Mufasssal bir Tarih-i Umumi yazdırma teşebbüsü ve Lügat ve İmla çalışmalarından söz edilebilir.⁹

Büyük umutlarla kurulan ve oldukça önemli görevler üstlenen Encümen-i Dâniş kendisinden beklenen hizmetleri yerine getiremeden kapanmıştır. Eldeki kaynaklar Encümen'in kapanışıyla ilgili kesin bir tarih veremeseler de hemen hepsinin üzerinde birleştiği nokta, Encümen-i Dâniş'in kuruluşundan 11-12 yıl sonra devlet salnamelerinde kaydının bulunmayışından yola çıkarak, 1862-1863 yıllarında kendiliğinden kapandığıdır.

Encümen-i Dâniş'in başarısızlığının önde gelen nedenleri siyasidir. “Bu muvakkatiyetsizlikte, bütün iyi niyet ve teşebbüslere rağmen, henüz memlekette olumlu bir ilim hayatının teessüs etmemiş olması, ikincisi azalarının birçoğu ilim işleriyle ciddi surette uğraşacak vakta malik olmayan devlet adamlarının Encümen'e alınması başlıca amillerden olmuştur. Hâlbuki yapılan nizamnamede ilmi evsaf ve faaliyet bilhassa göz önünde

⁹ Eserler, müellifler ve mütercimler hakkında daha geniş bilgi için bkz. KAYAOĞLU, a.g.e, s. 81-89.

tutulmuştur. Sonradan dâhili azaların seçilişinde, bir takım erkan-ı devletin Encümen'e ithali ile şeref verilmek tarafı düşünölmüş; kendini ilme, ilim işlerine verecek olan aza ikinci derecede bırakılmıştı” (Pakalın, 1993: 531). Kayoğlu (1998: 100-103), başarısızlık nedenleri konusunda Kırım Savaşı, Kuleli Vakası, Darülfünunu'nun açılışındaki gecikme, tasarruf amaçlı mali kısıntılar, Encümen'in Meclis-i Maarifi Umumiye'ye sıkı bir şekilde bağı olmasından mütevellit yeterince özgür olamayışı vb. olgulardan bahsetmiştir. Tanpınar da aynı doğrultuda fikir beyan etmiş ve Reşid Paşa ile Ali Paşa arasındaki husumetin Encümen'in akibetinde rol oynadığını belirtmiştir. “Encümen-i Dâniş uzun müddet yaşamadı. Devrin menfi hususiyetlerinden biri olan sadaret ve kabine değışiklikleri arasında kaynadı gitti. Arada bizim bilmediğimiz başka bir sebep yoksa Reşid Paşa ile Ali Paşa arasında başlayan zıddiyetin en fena neticelerinden biri de bu müesseseye, bu sonuncunun layık olduğı ehemmiyeti vermemesi olmuştur denebilir. Filhakika Paşa'nın 1852'de sadareten ayrılmasından sonra encümen rağbetini kaybetmiş, şöyle böyle 11 yıl daha mesaisine devam ettikten sonra, belki de bu ölçüsüz israf devrinde, lüzumsuz bir masraf addiyle lağvedilmiştir” (Tanpınar, 1976: 144).

Encümen-i Dâniş'in eğitim, kültür ve düşünce hayatımıza etki ve katkılarının yadsınamayacağını belirtmeliyiz. Akyüz (1975: 31), “Encümen-i Dâniş'in kuruluşunu, Türkiye'nin çağdaş medeniyete sağlam fikri ve ilmi esaslar içinde girebilmesi için yapılmış ilk ciddi ve büyük girişim olarak değerlendirmek” gerekliliğini vurgulamıştır. Richard L. Chambers (1981: 1289), 19. yüzyıldan itibaren Encümen-i Dâniş'in üstlendiğı misyonun Cevdet Paşa, Genç Türkler ve Yeni Osmanlılar tarafından çoğunlukla kişisel çabalarla sürdüröldüğünü, Türk Tarih Kurumu'nu ve Türk Dil Kurumu'nu kuran Mustafa Kemal Atatürk tarafından resmi hale dönüştüröldüğünü belirtmiştir. Kayaoğlu ise, Encümen-i Dâniş'in önemini üç madde halinde sıralamıştır;

1. “Tanzimat döneminde yerleşen eğitimdeki ikiliğe karşı, bütün maarif alanını birleştirme ve ilmi araştırma zihniyetinin memlekete sokulma gereğini ortaya koyan Encümen-i Dâniş; ‘herşeyden önce, maarif alanında şekli yeniliklerin alanında, esasta, düşünce, anlayış, program ve öğretimde de yenilik yapma düşüncesini getirmiştir’ denilebilir.

2. Osmanlı Tarih Cemiyeti, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu gibi müesseseler, Encümen-i Dâniş gibi bir akademi hüviyetine sahip olmasalar bile Encümen bunların kurumalarında bir ‘model’ teşkil etmiştir.

3. Türk maarif ve irfanının bütünleşmesi ve terakkisi yolunda atılmış bir adım olan Encümen, şekilde ve özde ortaya koyduğı yenilikler

çerçevesinde müesseseleşmenin önemini ortaya koymuş ve gelecek adına geniş bir ufuk açmıştır”(1998: 104).

OSMANLI AYDINLANMASI

Encümen-i Dâniş'in bir Osmanlı aydınlanması yaratmak üzere iş gördüğü söylenebilir. En azından niyet bu yöndedir. Ahmet Cevdet Paşa tarafından kaleme alındığı rivayet edilen 1851 tarihli bir raporda bu niyet açıklıkla ortaya konulmuştur. Bilginin münakaşa ve şüphe kabul etmeyen üstünlüğünden, medeniyetin tamamlanmasının yalnız ve yalnız bilimlerin geliştirilip yayılması ile mümkün olabileceğinden, bunun ise ancak devletin sürekli çabalarına dayandığından bilimlerin gelişmesine çalışan devletlerin her zaman mâmur ve halkının refah ve medeniyet içinde olduklarından, böyle devletlerin başka devletlere hâkim olmalarının değişmez bir adet haline girdiğinden, hatta Osmanlı Devletinin şanlı devirlerinde bilim güneşinin Doğu ülkelerini aydınlattığından, o zamanlar ilim ve fen devletin himayesinde olduğu için birçok bilim dallarına kütüphanelere sığmayacak eserler yazıldığından bahsedildikten sonra artık yabancı dillerdeki kitapların tercüme edilmesi gerekliliği bildirilmiş, çünkü durumun değiştiği, bilim güneşinin Doğu'nun göklerinde alçalmaya başladığı tespiti yapılmıştır (Akyüz, 1975: 17-18). Görüldüğü üzere, Doğu'nun aydınlatıcı gücünün azaldığı gerekçesiyle Batı'nın aydınlığına talip olunmuştur. Ancak sürecin ismi bile edilgen bir duruma işaret etmektedir: Aydınlanma, varsayılan karanlık durumdan başka bir gücün yardımı ve himmetiyle aydınlanarak kurtulma.

Lakin, Batı'nın kendisini yeniden kurarken temel aldığı Aydınlanma hareketi de bütünüyle sorunsuz değildir. Ahmet Çiğdem, Aydınlanmanın işte bu özde parçalı, ancak görünüşte bütüncül yapısının mimarlarına, dönemin filozoflarına işaret etmiştir. “Alman ve İngiliz Aydınlanması'ndaki birkaç isim dışta tutulursa (örneğin Kant ve Hume) gerçekte kurumsal anlamda ‘filozof’ bile olmayan, felsefi bir sistem geliştirme konusunda ne istekli ne de başarılı, söylediklerinin bir cemaat içi söylem olmasından çok, kamuya ulaşmasından yana, dolayısıyla felsefi bir dil kurma yerine, varolan dili felsefe için araçsallaştıran, ne ateist ne de teist ama bazen deist bazen pagan, insanın yeryüzündeki hayatının kusursuzlaştırılması dışında da bir inancı olmayan, korku ve miti aşılması gereken uğraklar olarak görüp, kendileri birer korku ve mit imgesine dönüşmüş ‘aydınlanmış despotlara’ bir tür put-kırıcı gözüyle bakan, kimi Diderot gibi ölünceye kadar kendi ilkelerine ve zeminine sadık, kimiyse Voltaire gibi her an ve tehlike karşısında ilkelerinden vazgeçmeye hazır, politik otoriteyle ne barışkın, ne de büsbütün küs, kâh onsekizinci yüzyılın ‘yaramaz çocukları’ kâh ‘akıl

imparatorluğunun saygıdeğer üyeleri les philosophes'dur Aydınlanmayı yaratan. Gay'in söylediği gibi, onsekizinci yüzyılda birçok filozof, ancak bir Aydınlanma vardı: Edinburgh'dan Napoli'ye, Paris'ten Berlin'e, Boston'dan Philadelphia'ya kültür eleştirmenlerinin, dini şüphecilerin ve siyasal reformcuların gevşek, disiplinsiz, bütünüyle örgütlenmemiş koalisyonu” (1997: 20-21).

Batın'ın topyekün bir bütün olmadığı, belirli ortak değerler üzerine temellenen, ancak özgünlüklerin itinayla korunduğu, çatışmanın çekişmenin eksik olmadığı bir yapı arz ettiği ne yazık ki Batı'yı birebir görmemiş, orada yaşamamış, onu ancak kitaplardan okumuş ve kişilerden dinlemiş bazı Tanzimat dönemi aydınlarımız için pek de malum değildir. İşte, dönemin gözde söylemi olarak Avrupalılaşıma mefhumunun ortaya çıkışı bu noktada önem kazanmaktadır. “Avrupalılaşıma'ya gelince; bir kıt'a, bir medeniyet camiası hüviyetini nasıl değiştirir; daha doğrusu değiştirebilir mi? Asya Asya'dır, Avrupa Avrupa... Kelime, Batı'nın yükselme devrinde, Batılı sömürgeciler tarafından uydurulmuştur. Tanzimat entelijansiyasının meçhulü olan bu mefhum sonraları bir bayrak olmuş... Tarihlerinden kopuk bir avuç şaşkının omuzladığı bir teslimiyet bayrağı. Bir iflasın ifadesidir. Avrupalılaşıma, bir inkar çılgınlığı, bir intihar kararıdır. Emperyalizmler kabza-i teshirine geçirdiği ülkeleri yok etmek için, onları kendilerine benzetmek isterler. İngilizler, ingilizleştirmek, Fransızlar fransızlaştırmak, Portekizliler portekizlileştirmek peşindedir önceleri. Hıristiyan korsanların istila sınırları genişledikçe bu tabirler yetersiz gelmeye başlar. Daha müphem, daha kucaklayıcı, daha yumuşak bir tabir keşfedilir: Avrupalılaştırmak. Giderek bu mefhum da fazla dar, fazla gurur kırıcı bulunur. Yerine yeni bir yalan bayraklaştırılır: Batılaşıma” (Meriç, 1980: 265-266).

Batı ile münasebetleri daha fazla olabilen aydın ve yönetici kesim üyeleri ise Batı'nın yekpare olmamaklığının farkına varmışlarsa da, bunun sonuçları her zaman müspet olmamıştır. Reşit Paşa'nın İngiliz taraftarlığı, Enver Paşa'nın Alman siyasetine hayranlığı gibi durumlar tarihsel gerçekler olarak ortada durmaktadırlar. Batı, sömürgeci amaçlarla gittiği ülkelere kendi değerlerini de götürmüştür ki bu değerler yukarıda zikredilen aydınlanmanın ana kavramları temellidir. Özgürlük, eşitlik, hür düşünce gibi fikirleri Batı'dan alan aydınlarımız bilerek ya da bilmeyerek yine Batı'nın emperyalist emellerine hizmet etmişlerdir. Bu fikirlerin, bu yönde kullanımının en önemli örneklerinden biri, imparatorluğun son dönemlerindeki en antiemperyalist padişah olarak hükmeden Abdülhamid'e müstebdit damgası vurulması ve onun meşrutî idare kurulması maksadı ile tahttan indirilmesidir. Şerif Mardin her ne kadar

farklı bir bakış açısından da olsa bu fikrimize destek vermiştir. Mardin (1996: 29-30), jöntürklerin siyasi ve entellektüel fikirlerinin kaynaklarına yeterince ulaşamadıkları bir dönem olarak Abdülhamid dönemini örnek verirken Batı kaynaklı fikirlerin bu dönemde ülkeye rahatça giremediğini belirtmektedir.

Cemil Meriç, Tanzimat Aydınlarını müstağrip¹⁰ diye adlandırmış, onların ne Batı düşüncesini, ne de kendi gelenek ve düşünce sistemlerini tam olarak anlayamamış olduklarını iddia etmiştir. “Müstağrip ne yeni bir dünya görüşü kurabilir, ne de Batı'nın cömertçe sunduğu ideolojiler arasında seçim yapacak güçtedir. Seçmek için, anlamak lazım. Anlamak için, karşılaştırmak. Mukayese, irfana dayanır. Batı'nın sosyal ve politik tarihi bilinmeden ideolojileri kavranabilir mi? İdeoloji bir bütündür. Belli bir dünyanın sorunlarını çözmek için hazırlanmış bir bütündür. Kaldı ki müstağripler bu ideolojiyi naslaştırırken Batı'da yeni yeni çelişkiler belirliyordu. İdeoloji, iktisadi alt yapının ifadesidir. Sosyal bir sınıfın çıkarlarını dünyaya geçerli bir hakikat diye sunar. Oysa müstağrip Avrupa fikriyatını bir ilmihal gibi ezberlemeye kalkar” (Meriç, 1997: 228-229). Müstağrip olmak, tıpkı aydınlanma fiilinde olduğu gibi edilgen olmak demektir. Oysa batılı anlamda Aydınlanma kişinin edilgen değil etkin olduğu bir süreçtir.

Immanuel Kant'ın Aydınlanma tarifi aydınlanma üzerine belki de en bilinen tariftir: “*Aydınlanma*, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir *ergin olmama* durumundan kurtulmasıdır. Bu *ergin olmayış* durumu ise, insanın aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa *insan kendi suçu ile düşmüştür*; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır. *Sapere aude!* Aklını kendin kullanmak cesaretini göster! sözü imdi *Aydınlanma*'nın parolası olmaktadır” (Kant, 1984: 213). Oysa, 19. yüzyıl Osmanlı aydını düşülen durumdan çıkış yolunu başkasının aklını kullanmak suretiyle bulabileceğini sanmıştır. Dolayısıyla, “batılı anlamda bir Osmanlı aydınlanmasından söz edilebilir mi?” sorusu şüpheli bir hal almıştır. Bu sorunun cevabını Hilmi Ziya Ülken kesin bir şekilde vermiştir. “Türkiye’de ‘Aydınlanma’ devri diye bir devir olduğunu söylemek güçtür. Çünkü Fransa’da Lumiere, Almanya’da Aufklarung denen bu fikir cereyanının kendi bünyemizden doğabilmesi için, ondan önce bu fikirleri hazırlayan tecrübecilik ve akılcılık çağlarının, Renaissance ile başlayan Descartes ve

¹⁰ Müstağrip: istigrabeden, garibine giden, şaşakalan. bkz. (DEVELLİOĞLU, 1970: 885).

Locke ile gelişen bütün modern felsefenin Türkiye'de yaşanmış olması gerekirdi. Halbuki bu fikir gelişmelerinin olduğu 16-18. yüzyıllarda Türkiye, Avrupa ile hemen hiçbir fikir temasına girmeden kendi içine kapanmış bulunuyordu. Öyle ise burada sözünü ettiğimiz aydınlanma tabii bir fikir evriminin neticesi olacak yerde, 19. yüzyılın ortasında birdenbire dışarıdan gelen bir fikir aşısının ürünü olarak doğmuştur” (Ülken, 1998: 64).

Bu aşu tam olarak tutmamıştır. Cumhuriyet bu aşının tutması için oldukça önemli bir hamle olarak ortaya çıkmış, ancak yeterli olmamıştır. Biz bu gün hala bu "mefkure"nin peşinden koşmaktayız. Aydınlanmak, modernleşmek, batılı olmak yolundaki bu koşu kısa vadede sonuçlanacak gibi gözükmemektedir. Bu yolda öncelikli adımın “gibi olma çabası”ndan vazgeçme olduğuna inanıyoruz. Bu çaba, ilkin, kendi varlığının inkârını gerektirir. Sonrasında ise, öykünülen yapının öncülüğünü, yönlendiriciliğini ve giderek müdahaleciliğini kabul etmek demektir. Oysa biz zaten bir şeyiz. Birden bire, boşlukta ortaya çıkmış değiliz. Tarihsel ve kültürel arka planımız var. Ne olduğumuzun, nerede durduğumuzun açıkça vurgulanması gereklidir. Dolayısıyla, 19. yüzyıl Osmanlı'sında yapılan ıslahatlar, tercüme faaliyetleri, Encümen-i Dâniş'in kurulması ve benzeri çabalar “gibi olma” sürecinin parçaları olarak okunabilirler. Bu nedenle, bir Osmanlı aydınlanmasından söz edebilmenin yolu, ya aydınlanma tarifini değiştirmekten ya da Osmanlı'nın neliğini dönüştürmekten geçer. Bilindiği üzere ne aydınlanmanın tarifi değişmiştir, ne de Osmanlı amaçlanan dönüşümü gerçekleştirip ayakta kalabilmiştir.

KAYNAKÇA

Akyüz, K. (1975). *Encümen-i Dâniş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.

Bilim, C. (1985). İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Dâniş. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2) s. 81-104.

Chambers, R. L. (1981). "The Encümen-i Daniş and Ottoman Modernization". *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 1283-1289.

Çiğdem, A. (1997). *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Devellioğlu, F. (1970). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 1970.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (1989a). Cilt 11. İstanbul: Çağ Yayınları.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (1989b). Cilt 12. İstanbul: Çağ Yayınları.

Eğribel, E. ve Genç, E. S. (2001). "XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Yaşamı". *XIX. Yüzyıl*. (Ed.: Ertan Eğribel), Kardeşler Matbaası.

Eroğlu, H. (1990). *Türk İnkılap Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları.

Ersoy, H. (1999). "Batılılaşma Girişimleri ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Kuruluşu". *Osmanlı Ansiklopedisi*. Cilt 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Göçgün, Ö. (1992). "Tanzimat Devri Türk Edebiyatı". *Türk Dünyası El Kitabı Cilt 3*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Kaçar, M. (1998). "Osmanlı İmparatorluğunda Mühendishanelerin Kuruluşu". *Osmanlı Ansiklopedisi Cilt 8*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 680-697.

Kant, I. (1984). *Seçilmiş Yazılar*. (Çev.: Naci Bozkurt), İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kayaoğlu, T. (1998). *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Koçer, H. A. (1992). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Çev.: Metin Kırathlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mardin, Ş. (1996). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Meriç, C. (1980). *Kırk Ambar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Meriç, C. (1997). *Mağaradakiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü Cilt 1*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Palmer, A. (1995). *Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Yeni Tarihi*. (Çev.: Belkıs Çorakçı Dişbudak) İstanbul: Bilgin Yayıncılık.

Sander, O. (2008). *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Kitabevi

Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı Tarih Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi

İskit, S. R. (2000). *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Tanpınar, A. H. (1976). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Cilt 3. (1979). İstanbul: Dergah Yayınları.

Ülken, H. Z. (1998). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları